

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ, ТУРИЗМУ ТА КРАЄЗНАВСТВА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ»
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Діяльнісний підхід в системі краєзнавчої роботи керівника гуртка

*Бондаренко Денис
Володимирович,
керівник гуртків «Археологічне
краєзнавство» та «Юні
музеєзнавці» Комунального закладу
«Миколаївський обласний Центр
національно-патріотичного
виховання, туризму та
краєзнавства учнівської молоді»
Миколаївської обласної ради*

Миколаїв – 2022

ЗМІСТ

I. Запит суспільства на формування творчої особистості	3
II. Діяльнісний підхід у роботі гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці»	7
III. Робота у польових умовах як важлива складова пошуково-дослідницької діяльності вихованців	11
IV. Обробка, здобутого під час польових досліджень матеріалу в рамках занять гуртків та музейна робота	19
V. Висновки	28
Бібліографія	29
Додатки	31

I. ЗАПИТ СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Україна, з набуттям незалежності, спрямувала свій погляд у бік цивілізованої Європи та, прагнучи до вищих людських ідеалів, визначила для себе пріоритети розвитку освіти з метою входження у світовий освітній простір. Такий підхід зумовив приведення вітчизняних освітніх стандартів освіти у відповідність з нормами світового співтовариства. У прийнятій на зорі нашої незалежності Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття») визначається « ... створення умов для задоволення освітніх та професійних потреб і надання можливостей кожному громадянину України постійно вдосконалювати свою освіту, підвищувати професійний рівень, оволодівати новими спеціальностями».

З часів свого зародження вітчизняна система освіти, в тому числі і позашкільна, постійно вдосконалюється і знаходиться у пошуку таких шляхів модернізації, які б приводили до виховання цілісності особистості, її духовності і моральності, відповідальності перед культурою, оволодіння практичними навичками у різних сферах, а також пізнання світу за допомогою форм і методів які наближені до реального життя.

Закон України «Про позашкільну освіту» визначає туристсько-краєзнавчий напрям, як такий що спрямовується на залучення вихованців, учнів і слухачів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів і явищ соціального життя, оволодіння практичними вміннями та навичками краєзнавчих досліджень.

Україна сьогодні гостро потребує дослідження питань локальної історії нашої держави. Нестача фахівців, вкрай обмежене фінансування та ще цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів не сприяють зникненню білих плям з історії нашої Батьківщини.

Частково вирішенню цієї проблеми має сприяти залучення учнівської молоді до пошуково-дослідницького процесу. Зараз анонсується та проводиться

велика кількість різного роду учнівських конференцій, конкурсів, акцій, спрямованих на вивчення маловідомих історичних подій, фактів обставин, які мали місце в тій чи іншій місцевості й у своїй сукупності не могли не вплинути на глобальні історичні процеси. Прикладом такої роботи є участь у краєзнавчих експедиціях «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край», конференціях, акціях тощо.

Така робота, без сумніву, є позитивним явищем, проте і тут не обходиться без певних труднощів.

Головною проблемою у цьому напрямку, на наш погляд, є недостатнє оволодіння учнівською молоддю основними механізмами пошуково-дослідницької діяльності. Не знання інструментарію та методик проведення пошуково-дослідницької роботи приводить до того, що юні дослідники, у кращому випадку обмежуються вивченням теоретичних джерел заявленої теми. Мовляв, до нас уже все вивчено, нам додати – нічого. У такому випадку учнівська робота має реферативний характер і, у кращому випадку, сприяє тільки самоосвіті вихованця.

Змінити ситуацію на краще покликані педагоги-позашкільники, які повинні побудувати свою роботу з вихованцями таким чином, щоб діти мали змогу вийти за межі підручника та за межі кабінету, в якому вони навчаються, дати їм можливість доторкнутися до всього, про що вони пишуть, своїми руками, навчити їх аналізувати, мислити, узагальнювати, робити правильні висновки. Саме в цьому, на нашу думку, і полягає діяльнісний підхід, про який дуже багато говорять у початковій школі, а потім він десь зникає і на зміну йому приходять так звані пасивні методи навчання.

Працюючи з дітьми, ми завжди повинні пам'ятати, що Дія є головною рушійною силою в пізнанні навколишнього світу.

Такий підхід на нашу думку, базується на основних принципах:

- діти отримують не готові дані, а лише напрямок для їхнього майбутнього відкриття;
- результат кожного етапу служить «відправною» точкою для наступного;

- формування цілісного уявлення про предмет дослідження, як підсумок наукового дослідження.

Отже, у процесі навчання вихованці не повинні отримувати знання у готовому вигляді (це їм мало що дасть, і то, на короткий термін), а постійно відкривати нове, до цього ще не знане (знання здобуті у такий спосіб є найціннішими). Як писав Бернард Шоу: «Немає шляху знання дієвішого, ніж самостійна діяльність».

З метою систематизації роботи у напрямку вдосконалення форм та методів проведення краєзнавчої роботи на основі діяльнісного підходу презентуємо напрацювання у формі власного досвіду.

Актуальність досвіду полягає в тому, що зростання професійного рівня керівника гуртка сприяє підвищенню рівня підготовки вихованців до самостійного життя, вироблення в них кращих рис громадянина нашої держави з творчим потенціалом та соціальною активністю, готовою до виконання громадянського та конституційного обов'язку.

Мета даної розробки – надання працівникам позашкільної освіти допомоги в організації роботи краєзнавчих гуртків на основі діяльнісного підходу, через особливості використання різноманітних практик, методик і власного досвіду роботи.

Робота носить конструктивний характер з елементами новизни та умінням виробити власний досвід задля передачі його колегам.

Ідея – показати як через організацію практичної частини програми гуртка можна суттєво підвищити якість освітнього процесу в краєзнавчому гуртку.

Практична значущість – досвід можуть використовувати у своїй діяльності не лише керівники гуртків, а й педагоги загальноосвітніх шкіл для організації позакласної та позашкільної роботи з краєзнавства.

Історія з нами поруч. Зробити справжні відкриття, поповнити вітчизняну науку новими даними нескладно. Часто це можна зробити ретельно вивчаючи та аналізуючи історію свого маленького населеного пункту або вулиці, своєї родини, свого будинку тощо. Стара світлина з сімейного альбому, бабусин

глечик, занедбана хата по сусідству, втоптаний в землю невеличкий предмет, часто можуть стати неоціненними джерелами для вивчення місцевої історії, реконструкції побуту та занять жителів того чи іншого краю. Адже учнівська молодь проживає в будь-якому куточку України, а науковці, переважно, лише у великих містах. Тож навколо учнів, часто зберігаються унікальні краєзнавчі матеріали, часто недоступні дослідченим вченим. З огляду на це, використання безмежного потенціалу вмотивованої учнівської молоді та їх педагогів, із мінімальною затратою ресурсів, здатне заповнити безліч прогалин як у краєзнавчих дослідженнях так і в історії всієї України.

Учнів та педагогів просто потрібно навчити, як правильно вивчати світ навколо себе, дати їм необхідний поштовх та методичні настанови і результат може перевищити всі очікування.

Потрібно лише уважніше поглянути навкруги себе та вдивитися у фон чи деталі. Наприклад, старе родинне фото може розповісти як будувалися хати та господарські споруди в селянському дворі, які сільськогосподарські культури вирощували на городі, яке вбрання було поширене у мешканців регіону, які прикраси вони носили та які зачіски робили, а стара заросла хата, від якої лишився лише фундамент, може пролити світло на матеріали та техніки будівництва, планування садиби, призначення приміщень, особливості інтер'єру та екстер'єру, побут та багато іншого. А комплексне вивчення подібних першоджерел здатне відтворити цілісну максимально об'єктивну картину реальності, що мала місце у визначеному зрізі простору та часу.

З огляду на все це, важливе місце в освітньому процесі краєзнавчого гуртка відіграє саме діяльнісний підхід, при якому вихованці отримують навички та знання саме шляхом безпосередньої участі у дослідженнях, отримуючи від педагога лише частину теоретичних засад, вони, шляхом аналізу першоджерел, самостійно приходять до висновків, формуючи свій світогляд на об'єктивній доказовій базі.

II. ДІЯЛЬНИСНИЙ ПІДХІД В РОБОТІ ГУРТКІВ «АРХЕОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ТА «ЮНІ МУЗЕЄЗНАВЦІ»

Презентований в публікації досвід апробується на базі гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» Комунального закладу «Миколаївський обласний Центр національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства учнівської молоді» Миколаївської обласної ради (далі – МОЦНПВТК УМ), керівником яких з 2016 р. виступає автор досвіду (відповідно, і досвід описується в період 2016-2021 рр.). Ці гуртки взаємно доповнюють один одного і, у підсумку своєї діяльності, формують цілісний продукт, який може бути використаний в подальших комплексних дослідженнях.

На базі гуртка «Археологічне краєзнавство» проводиться ознайомлення з теоретичними засадами діяльності гуртка, здійснюються пошуки, накопичення, аналіз та інтерпретація першоджерел з історичних напрямків краєзнавства. У своїй діяльності вихованці гуртка керуються визначенням археології як науки, що вивчає історичний розвиток суспільства на основі матеріальних залишків життя та діяльності людей. Таким чином, робота гуртка спрямована на збір, введення у науковий обіг та аналіз предметів і об'єктів матеріальної культури від найдавніших часів до середини ХХ століття. При цьому у пріоритет ставляться дослідження, побудовані на нових, раніше не вивчених або не достатньо вивчених, джерелах, зібраних учнівською молоддю під час археологічної та іншої краєзнавчої експедиційної діяльності, або тих, що зберігаються в різного роду зібраннях (зокрема шкільних музеях, родинних архівах, іншого роду колекціях), або ж, розташовуються просто неба. Перевага надається дослідженням з детальним описом, аналізом та інтерпретацією невідомих широкому загалу або маловивчених предметів та об'єктів матеріальної культури, які виступають неупередженими першоджерелами з історії краю.

Робота гуртка «Юні музеєзнавці» є логічним продовженням описаним вище дослідженням. Саме музеєфікація зібраних предметів та колекцій, їх

популяризація серед громадськості, формування музейних фондів та виставкова діяльність є важливою складовою донесення до суспільства важливих результатів краєзнавчих досліджень.

Залучення вихованців гуртків до досліджень можна розглядати у кількох аспектах:

1. Опанування змісту теоретичного курсу;
2. Експедиційна діяльність (участь у археологічних та інших краєзнавчих експедиціях, збір та первинна фіксація предметів та об'єктів матеріальної культури);
3. Камеральна обробка матеріалу (реставрація, типологізація та класифікація, датування, оцифрування, каталогізація матеріалу)
4. Науково-дослідницька робота (інтерпретація матеріалу, підготовка дослідницьких робіт, участь у конференціях, конкурсах тощо);
5. Музейна робота (монтування стаціонарних та пересувних виставок, розробка екскурсій, передача артефактів до музейних установ).

Основними формами виявлення компетентностей гуртківців-краєзнавців є написання пошуково-дослідницьких робіт; самостійна робота з історичними картами та першоджерелами з історії краю, зокрема, зібраними під час краєзнавчих експедицій, та тими, що зберігають в музейних установах різного підпорядкування, родинних зібраннях тощо; науковими працями відомих дослідників; виконання практичних завдань у процесі досліджень, заходи з експериментальної археології, спрямовані на реконструкцію певних технологій та занять давнього населення краю.

Ефективна дослідницька робота дає учням почуття впевненості в своїх силах, своєму творчому потенціалі, радість від досягнутого.

В процесі навчання вихованці набувають вміння: аналізувати історичні джерела, передусім, першоджерела у вигляді решток матеріальної культури.

Саме практичні завдання на базі діяльнісного підходу сприяють засвоєнню гуртківцями основ наукових методів польових досліджень; усвідомленню причетності до історії свого народу, нації, держави, яке

з'являється у ході практичного дослідження решток матеріальної культури, у момент пошуку відповіді на питання генези того чи іншого явища; допомагає дітям згуртуватися у міцний колектив.

Окрему важливу складову пізнання історії краю складають музеї закладів освіти Миколаївщини, матеріали яких також використовуються гуртківцями.

Музеї при закладах освіти – надзвичайно важливий осередок культурного та національно-патріотичного виховання учнівської молоді. Саме на них покладена важлива функція формування світогляду всебічно розвинутого національно свідомого громадянина України.

Сформовані в ході багаторічної пошукової роботи, фонди музеїв закладів освіти являють собою невичерпні джерела для краєзнавчих досліджень. Саме там зберігаються, часом унікальні матеріали, які ілюструють плин історії тієї місцевості, де розташовано музей.

З огляду на це, фонди музеїв закладів освіти містять важливі краєзнавчі матеріали, як для юних, так і для досвідчених дослідників.

З іншого боку, тенденційним є обмеження доступу до інформації про той чи інший музей широкого кола громадськості та його використання майже виключно учнями відповідного закладу, що значно звужує його важливий краєзнавчий потенціал.

У цих умовах надзвичайно актуальним постає питання покращення взаємодії та координації між музеями закладів освіти, популяризації їх колекцій, поширення інформації про їх діяльність, відкриття музею для зовнішнього відвідувача, туриста та дослідника, залучення їх матеріалів до наукового обігу.

Окрім того, важливий краєзнавчий потенціал часто містять в собі і сімейні архіви, різного роду приватні колекції та іншого роду зібрання доступ до яких обмежений надзвичайно вузьким колом осіб.

Цифровізація та систематизація першоджерел з історії краю, що зберігаються в різного роду зібраннях для їх введення у науковий обіг – ще один важливий напрямок роботи автора досвіду.

Таким чином залучення гуртківців до наукового, експедиційного, музейного та інших аспектів краєзнавчої діяльності можуть розглядатися як один з факторів формування і розвитку окремих складових успішної особистості вихованця. Залучення гуртківців до досліджень сприяє суб'єктифікації культурного середовища і непрагматичній взаємодії з ним, усвідомлення людиною свого місця у просторі культури, де особистість діє вільно і відповідально, постійно роблячи вибір на користь тієї правди (або істин), яка відповідає ієрархії цінностей і смислів існування цивілізації.

III. РОБОТА В ПОЛЬОВИХ УМОВАХ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИХОВАНЦІВ

В своїй роботі гуртки «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» налагодили плідну співпрацю з цілим рядом організацій: Миколаївський обласний краєзнавчий музей, музеї при закладах освіти області, Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України, Охоронна археологічна служба Інституту археології НАН України, Національна спілка краєзнавців України, Спілка археологів України, БФ «Ольвійський меценат» родини Крапівіних, Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського.

На опануванні змісту теоретичного курсу немає необхідності зупинятися докладно, адже ця діяльність здійснюється у відповідності до навчальних програм гуртків. В той же час зауважимо, що, багато уваги гуртківці приділяють вивченню теоретичних засад та методики польових і камеральних краєзнавчих досліджень.

Особливу увагу слід звертати на теми для вивчення, які повинні бути посильними для дітей, по можливості локальні і маловивчені. Учні повинні стати в певній мірі першовідкривачами, що підвищує їх інтерес до пошуку і дослідження.

Приступаючи до польових робіт гуртківці мають чітко розуміти алгоритм їх дій з пошуку, первинної фіксації та документування своїх досліджень. Адже саме в полі формується джерельна база для подальших пошуково-дослідницьких робіт.

Підготовчий етап включає в себе науково-практичні, матеріально-технічні і організаційні питання. В цей час вихованці знайомляться з метою і завданнями експедиції, визначають індивідуальні теми досліджень, складають бібліографію, вивчають наукову літературу, документи архівів, старий картографічний матеріал, знайомляться з музейними зібраннями району експедиції, проводять попереднє планування на кожний день.

Глибокi знання архiвних, музейних i опублiкованих матерiалiв є обов'язковим елементом пiдготовки до краєзнавчої експедицiї, тому, що це дозволяє глибше i повнiше вивчити явища i факти, данi про якi були зiбранi пiд час польових дослiджень. I навпаки, зiбранi матерiали у польових умовах дозволяють не тiльки доповнити, але й точнiше тлумачити данi, а часто й корегувати данi, отриманi при роботi з iншими джерелами.

Ще одна важлива складова пiдготовчого етапу – отримання необхідної документацiї та узгодження дослiджень з вiдповiдними органами влади. Так, прикладом, для проведення археологiчних розкопок, згiдно чинного законодавства, керiвнику експедицiї необхідно отримати Вiдкритий лист Інституту археологiї НАН України та Дозвiл Мiнiстерства культури України, що видаються на кожен окрему пам'ятку на один рiк. Також необхідне погодження з органами мiсцевої влади. Для проведення краєзнавчої експедицiї директором закладу освiти видається вiдповiдний наказ.

Закiнчується пiдготовка до краєзнавчої експедицiї складанням наступної програми:

1. Тематика експедицiї, перерахунок потенцiйних об'єктiв дослiдження.
2. Мета експедицiї.
3. Район роботи експедицiї.
4. Час роботи.
5. Склад експедицiйної групи i перерахунок завдань для груп i окремих учасникiв.
6. Формування списку необхідного спорядження та обладнання.

Тiсна спiвпраця гурткiв з науковими організацiями, а також робота за сумiсництвом та членство в цих організацiях автора досвiду дозволяє брати безпосередню участь в багатьох експедицiях, що проводяться на територiї області, а також працювати зi знайденим матерiалом.

З 2016 р. (початку роботи автора досвiду керiвником гурткiв МОЦНПВТК УМ) вихованцi взяли участь у цiлому рядi експедицiй для

накопичення бази даних та вивчення першоджерел з історії Миколаївщини.

Серед них:

1. Археологічні експедиції на античному святилищі Вікторівка-I на території Березанської с.р. у 2016-2021 рр. (керівник Бондаренко Д.В.);
2. Археологічні експедиції на о. Березань у 2018-2021 рр. (керівники: Крутілов В.В., Смирнов О.І., Бондаренко Д.В.)
3. Археологічні експедиції на античному торжищі Бондаревські Джерела на території Веснянської с.р. у 2017-2019 рр. (керівники: Смирнов О.І., Бондаренко Д.В.);
4. Археологічні експедиції на античному поселенні Велика Корениха-III у м. Миколаєві у 2016-2017 рр. (керівник Смирнов О.І.);
5. Археологічна експедиція під час реконструкції Соборної площі в м. Миколаєві у 2019 р. (керівник Смирнов О.І.);
6. Археологічні дослідження кладовища першої половини XIX ст. в м. Баштанка у 2021 р. (керівник Смирнов О.І.);
7. Археологічні дослідження кургану доби бронзи біля с. Каталине у 2021 р. (керівник Смирнов О.І.);
8. Підводні археологічні дослідження античної корабельної катастрофи біля узбережжя Кінбурнської коси у 2018 та 2021 рр. (керівник Герасімов В.Є.);
9. Археологічні дослідження городища доби пізньої бронзи Дикий Сад в м. Миколаєві у 2016-2021 рр. (керівник Горбенко К.В.);
10. Краєзнавча експедиція зникаючими селами правого берегу Березанського лиману у 2018 р. (керівник Бондаренко Д.В.);
11. Краєзнавча експедиція зникаючими селами лівого берегу Тилігульського лиману у 2020 р. (керівник Бондаренко Д.В.) та ін.

Коротко зупинимося на деяких з них.

Найбільш змістовним заходом з наведеного вище переліку виступає Міжрегіональна літня археологічна школа на античному святилищі Вікторівка-I, яка проходить щорічно. До заходу, окрім гуртківців Центру, залучається активна молодь Миколаївської області та інших регіонів України.

Її учасники під керівництвом фахівців беруть безпосередню участь у розкопках пам'яток та камеральній обробці знахідок, проходять різноманітні майстер-класи, ставлять експерименти, спілкуються з відомими істориками та археологами краю, інтерпретують здобуті в ході розкопок матеріали. Робота Школи носить циклічний характер: польові експедиції – камеральна обробка та дослідження зібраного матеріалу – презентація та популяризація результатів

Основною базою Літньої археологічної школи стала спеціально для цього створена Вікторівська антична експедиція Інституту археології Національної академії наук України. На початок роботи школи Вікторівка-I була відома як пересічне поселення сільськогосподарського оточення Ольвії. Але, вже в перший рік досліджень, на північ від відомого поселення були відкриті залишки грандіозного святилища, аналогів якому невідомо досі. На відміну від типового характеру поселення, спорудження святилища явно було загальнодержавним проектом. Поселення і святилище Вікторівка-I засновані на початковому етапі грецької колонізації краю у другій чверті VI ст. до н.е. На сьогодні, зусиллями вихованців Школи розкопаний цілий комплекс житлових, господарських та культових споруд від другої чверті VI до середини III ст. до н.е. З'ясовано, що святилище Вікторівка-I маркувало західний кордон Борисфену-Ольвійського полісу та забезпечувало сакральний захист грецького населення регіону з потенційно небезпечного напрямку. Зведення найбільших культових комплексів святилища по часу співпадає з найбільшими загрозами з заходу, пов'язаними з вторгненням найвеличніших армій стародавнього світу: перського війська Дарія I Гістаспа під час Скіфського походу у 513 р. до н.е. та армії Александра Македонського на чолі з фракійським намісником царя Запіріоном у 331 р. до н.е.

При дослідженнях Вікторівки-I знайдено більше 22 000 стародавніх предметів. Більше 700 з них передано до фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею, решта поповнили науково-допоміжний фонд Музею історії МОЦНПВТК УМ.

Польовий наметовий табір школи розміщується на березі Березанського лиману на південному терасованому схилі плато, на якому знаходиться Вікторівка-І. Табір вміщує житлову, господарську та адміністративну зони, а також польову камеральну лабораторію для обробки знахідок.

В рамках Літньої школи проводяться цікаві освітні заходи, серед яких:

- вечірні лекції з археології та давньої історії краю, основ написання пошуково-дослідницьких робіт;
- спортивні агони за мотивами Олімпійських ігор із використанням археологічної атрибутики та елементів польових досліджень;
- майстер-класи з експериментальної археології, спрямовані на відновлення давніх технологій, зокрема виготовлення ліпного керамічного посуду (саме такою технологією користувалися античні мешканці Вікторівки-І);
- костюмовані дійства «Давні народи світу» і посвята в археологи прямо на розкопаних залишках давнього культового комплексу.

Окрім іншого, учасники школи разом зі своїми наставниками працюють над власними дослідницькими проєктами із використанням здобутого під час власних розкопок матеріалу. А отримані результати презентують на підсумковому засіданні школи біля вогнища. Такі проєкти, з часом, переростають у якісні пошуково-дослідницькі роботи.

З 2018 р. гуртківці залучаються до археологічних розкопок на острові Березань, де розташовується найдавніша еллінська колонія у Північному Причорномор'ї – місто Борисфен. Окрім того на острові присутні залишки святилища Ахілла римської доби, середньовічного поселення та могильника, фортець, збудованих Османською та Російською імперіями, військового полігону початку ХХ ст., а також житлових, господарських та складських споруд періоду II Світової війни. Тут, за участю краєзнавців Центру, досліджено тимчасові житла перших грецьких колоністів, квартали античного міста, поховання середньовічного могильника, частину редути ХІХ ст., рештки складу доби румунської окупації острову. За результатами досліджень виявлено більше 80 000 артефактів та екофактів. Більше тисячі предметів вже передано

до Миколаївського обласного краєзнавчого музею, решта – поповнили науково-допоміжний фонд Музею історії Центру.

Протягом трьох років у 2018-2020 рр. юні археологи та музеєзнавці Центру спільно з педагогами та учнями Кривобалківської загальноосвітньої школи I-III ступенів Веснянської сільської ради проводили археологічну школу на античному торжищі Бондаревські Джерела. Пам'ятка являє собою розташовану на дні водоносної балки стоянку античних купців, яка використовувалася майже тисячу років – з VI ст. до н.е. до перших століть нової ери. Об'єкт виявлено юними дослідниками в ході виконання прийомів з археологічної розвідки у місці, що вважалось неперспективним для пошуків решток життєдіяльності давньої людини. В ході робіт знайдено більше 4 000 предметів, 34 предмети поповнили фонди Миколаївського краєзнавчого музею, решта – Музею історії Центру та музею Кривобалківської школи.

Важливим внеском у вітчизняне краєзнавство стали й експедиції до зникаючих населених пунктів Миколаївщини.

Під час таких експедицій юні дослідники збирають свідчення про населені пункти, знімають плани будівель, проводять ретельну фото- та графічну фіксацію досліджених об'єктів, збирають рухомі пам'ятки матеріальної культури. Наразі досліджено вже 11 населених пунктів, які повністю або частково покинуті своїми мешканцями, зібрано колекцію з більше ніж ста предметів, які разом з польовою документацією поповнили фонди музею Центру.

Цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів, зумовлених, передусім, урбанізаційними процесами та занепадом дрібних сільськогосподарських виробництв призводять до запустіння сіл на всій території нашої держави. З мапи України невпинно зникають населені пункти. Закинуті хати та цілі села буквально тануть на очах: руйнуються дахи та опливають стіни будинків, заростають бур'янами подвір'я, від цвинтарів лишаються ледь помітні нерівності. Пройде зовсім небагато часу і об'єкти народної архітектури можна буде вивчати лише методами археології.

Вивчення народної архітектури набуло значного поширення ще з 1940-х рр. у зв'язку з підготовкою історико-етнографічного атласу України, Білорусі та Молдови, в ході якої навіть вийшли методичні рекомендації для збирання матеріалів за цією тематикою, проведено цілий ряд експедицій (зокрема декілька і в Миколаївській області). Але проєкт, на жаль, не витримав ідеологічного тиску і був зупинений. Не вдалося його завершити й при незалежності України. Тому дослідження вмираючих населених пунктів на сьогодні залишається надзвичайно актуальним та стоїть серед пріоритетних напрямків краєзнавства. Воно обумовлене, зокрема, і необхідністю перевидання енциклопедичного видання «Історія міст і сіл», а залучення широких верств населення, зокрема молоді, до пошуково-дослідницької діяльності в цьому напрямку продиктовано статутами провідних галузевих організацій. Чим далі буде відкладатися ця робота, тим менше джерел з нашого минулого будуть доступні.

Тож, долучитися до таких досліджень вирішили і вихованці гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці». З огляду на основну діяльність гуртківців – розкопки пам'яток II-I тис. до н.е., дані дослідження носять дещо специфічний характер. Вирішено застосувати групу методів польової та камеральної археології для вивчення етнографічних особливостей та основних віх розвитку зникаючих сіл та їх частин. Різниця була лише в тому, що розкопок не проводилося – об'єкти та предмети матеріальної культури фіксувалися на поверхні землі. Деякі обстежені об'єкти дійсно нагадували археологічний розкоп: залишки фундаментів садиб, окремі архітектурні деталі, фрагменти посуду, предметів побуту та знарядь праці. Для доповнення та уточнення матеріальних джерел використовувалося і інтерв'ювання.

Таким чином, на сьогодні вихованцями гуртків обстежено та задокументовано матеріали з 23 зникаючих населених пунктів Миколаївщини.

Типові краєзнавчі експедиції в цих напрямках включають в себе наступні види робіт:

- візуальне обстеження пам'ятки;

- топографічна зйомка та картографування,
- ведення польової документації;
- графічна та фото фіксація предметів та об'єктів матеріальної культури, складання креслень;
- Збір та маркування колекцій матеріалу, занесення їх в польовий опис;
- Опис предметів матеріальної культури.

IV. ОБРОБКА, ЗДОБУТОГО ПІД ЧАС ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАТЕРІАЛУ В РАМКАХ ЗАНЯТЬ ГУРТКІВ ТА МУЗЕЙНА РОБОТА

Етап камеральної обробки, узагальнення та презентації результатів дослідження займає завершальну стадію дослідження і проходить на базі Музею історії МОЦНПВТК УМ (цьому сприяє завідування музеєм автором досвіду). Цей етап включав в себе класифікацію та типологізацію досліджених об'єктів, створення баз даних, оцифрування та редагування фотографій та польових креслень, реставрацію, опис, фото та замальовку знайдених артефактів, оформлення стаціонарних та пересувних виставок, передачу найцінніших знахідок до фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею, інтерпретацію та презентацію здобутого в ході досліджень матеріалу.

Первинна обробка матеріалу починається ще в польових умовах. Весь знайдений матеріал розподіляється на так звані польові списки. Кожен список відповідає окремому дослідженому об'єкту (споруді, подвір'ю, території тощо). Кожен з таких списків досліджувався окремо. Результатом стає датування матеріалу і, відповідно, самого дослідженого об'єкту. Аналіз матеріалу з кожного списку дає відомості про життя та діяльність людей в той чи інший період, про характер тієї чи іншої споруди.

Здобутий під час досліджень матеріал транспортується в польову камеральну лабораторію – місце первинної обробки знахідок. Там знахідки обмивалися у воді, сушаться і підлягають первинному сортуванню.

Подальша обробка знахідок здійснювалася на базі Музею історії МОЦНПВТК УМ.

Окрім іншого, під час археологічних досліджень трапляються людські поховання. Методику їх вивчення гуртківцям підказують наставники та підручники з антропології. Кістки скелетів збираються в анатомічному порядку, вивчаються їх особливості. З метою встановлення зросту людини здійснюються заміри великих трубчастих кісток. Для визначення статі та віку беруться до уваги візуальні характеристики кісток черепа та тазу, фіксуються давні пошкодження.

Вивчаються і кісткові рештки тварин. Серед них виділяються кістки різних тварин, виділяються кістки зі слідами прямої дії вогню (приготування) та слідами харчової рубки. Для подальшого більш точного визначення кістковий матеріал передається фахівцям Інституту зоології НАН України.

В Музеї історії МОЦНПВТК УМ проводиться вторинне очищення артефактів за допомогою розведеної у воді лимонної кислоти, яка розчиняє утворений століттями вапняковий наліт і повністю відкриває поверхню артефактів без їх пошкодження. Після очищення всі знахідки підлягають реставрації. Далі кожен артефакт піддається детальному вивченню, в науковій літературі відшуковуються його аналогії. Внаслідок цього з'являється повна інформація щодо назви предмету, його типу, походження, датування та ін., а також, можливо, символічного значення.

Усі артефакти поділяються на категорії за матеріалом виготовлення, функціями, походженням, технікою виготовлення та оздобленням. Уламки посуду поділяються на вінчики, ручки, стінки та донця, а ті – на типи посудин. Проводиться кількісний і якісний аналіз матеріалу, статистичні розрахунки.

Усі знахідки вносяться до польового опису, на основі якого визначається характеристика, інтерпретація, відносне та абсолютне датування кожного комплексу матеріалу, робиться статистичний аналіз .

Всі виразні знахідки фотографуються та замальовуються. Важливим елементом графічного зображення є розріз профілю предмету, саме цей параметр часто є вирішальним при визначенні його типу, місця виробництва і датування. Для найважливіших знахідок малюнок розрізу доповнюється графічною реконструкцією предмету. Малюнки та фотографії обробляються в графічному редакторі Photoshop.

Наступним етапом роботи постає відбір знахідок для передачі у фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Музеї в силу обмеження площ фондосховищ не здатні приймати весь масив знахідок, тому туди потрапляють лише самі ексклюзивні з них. Вони заносяться в інвентарний опис, шифруються, на них складаються інвентарні музейні картки.

За результатами ретельного дослідження зібраних першоджерел гуртківцями оформлюються пошуково-дослідницькі роботи, які презентуються на різного роду конкурсах, конференціях та акціях. Про високий рівень цих робіт можуть свідчити перемоги вихованців гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» у фіналах всеукраїнських конкурсів та участь в конференціях (додатки 1-3). Активну участь у висвітленні матеріалів дослідження гуртка бере і автор досвіду (додатки 4-6)

Як згадувалося вище, гуртки «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» працюють на базі Музею історії МОЦНПВТК УМ.

Музей історії МОЦНПВТК УМ створено 25.09.1997 р., у 2005 р. присвоєно звання «Зразкового музею». З 2016 р. керівником музею призначено автора досвіду.

На сьогодні музей займає одну кімнату, площею 54,5 м² та коридор для розміщення тематичних виставок. Обидва приміщення перебувають в належному стані. Музейне приміщення має професійне оздоблення, обладнано 21 настінним стендом та 16 вітринами, розміщеними на підлозі, 13 столами на 26 робочих місць для проведення занять та масових заходів, комп'ютером. Окрім того, 7 вітрин призначено для монтажу тимчасових виставок. Всі стенди та вітрини закриті склом.

Експозиційний простір складається з 20 розділів:

- Біля витоків;
- Перші кроки розвитку екскурсійно-туристичної станції;
- 1953-1979 рр. у житті станції;
- Зльоти 1960-х рр.;
- Товариство юних археологів;
- Велотуризм;
- Школа безпеки;
- Національно-патріотичне виховання;
- Туристські походи та змагання;
- Смуга перешкод;

- Краєзнавчі форуми;
- Нагороди туристсько-краєзнавчих команд Центру;
- Відпочинок та оздоровлення дітей;
- Захоплені туризмом;
- Будні і свята станції юних туристів у 1980-ті роки;
- Центр за доби незалежності України;
- Сучасне життя закладу;
- Мала академія наук;
- Геологія краю;
- Результати краєзнавчих експедицій;
- Співробітники Центру – учасники АТО;
- Літня археологічна школа;
- Миколаївщина у XVIII – першій половині ХХ ст.: результати досліджень гуртківців Центру.

Експозиція поповнюється постійно за підсумками проведення польових досліджень та дарунків громадян. Для заміни окремих експонатів та організації тимчасових виставок, а також проведення досліджень сформовано музейний фонд, що не підлягає постійному експонуванню.

Всього у фондах музею налічується 2733 предмета та колекцій, з яких 1803 – оригінальні матеріали, 930 – предметів допоміжного фонду, 11 колекцій матеріалу з розкопок Літньої археологічної школи (4568 предмети, 1527 зразків кісткових решток тварин та 11 скелетів людей), 365 предметів наразі експонуються.

За звітній період у фонди музею передано 119 одиниць зберігання основного фонду та 57 допоміжного (окремі предмети та колекції).

Орган самоврядування – рада музею, що складається з педагогів закладу, представників організацій-партнерів та вихованців гуртків, що працюють при музеї.

Експозиція Музею ілюструє становлення та розвиток закладу, досягнення його педагогів та вихованців. Значна її частина зайнята предметами

матеріальної культури та природними об'єктами, зібраними вихованцями гуртків під час туристичних подорожей та краєзнавчих експедицій.

Для дослідження історії Центру проводилася пошукова робота у фондах Державного архіву Миколаївської області, в ході якої протягом 2018-2019 рр. знайдено 32 документи, що ілюструють становлення закладу у 1950-1980-х рр. Їх копії поповнили науково-допоміжні фонди.

Протягом року проводиться накопичення фотоматеріалів, документів, сувенірної продукції, пов'язаної з діяльністю Центру.

Окреме джерело поповнення фондів музею – подарунки громадян та приватних колекціонерів. Таким чином сформована колекції предметів ХІХ – першої половини ХХ ст.: мундирних гудзиків, товарних пломб, гільз від набоїв, таврованих фрагментів посуду (5 колекцій загальною кількістю більше 150 предметів). Ретельне вивчення маркувань цих предметів а також відомі географічні прив'язки більшості з них дозволять досліджувати нові маловідомі сторінки історії Миколаївщини.

Нові надходження до музею атрибутуються, шифруються та заносяться до інвентарної книги, оформленої у відповідності до Інструкцій з організації обліку музейних предметів, затвердженої наказом Міністерства культури України № 580 від 21.07.2016 р.

На базі музею гуртківцями постійно монтуються тимчасові виставки, присвячені знаменним датам та цікавим заходам Центру. Серед них:

- «22 січня – День Соборності України»;
- «Неоголошена війна» (до річниць початку російсько-української війни);
- «Війні немає забуття» (події II Світової війни на Миколаївщині);
- «Іван Мазепа на Миколаївщині»;
- «Стежками рідного краю» (щорічні підсумки експедицій і походів Центру);
- «Археологічні розкопки античного святилища Вікторівка-I» (щорічні підсумки проведення Літньої археологічної школи);
- «Історія в монетах» (до річниці утворення Головної скарбниці УНР та Українського державного банку);

- «Ялинкові прикраси»;
- «Бондаревські Джерела – новий тип античних пам’яток на Півдні України» (підсумки Літньої археологічної школи поблизу с. Крива Балка);
- «Історія Центру у світлинах»;
- «Історія через поштові марки»;
- «Миколаївщина в ХІХ – на поч. ХХ ст.: артефакти розповідають»;
- «Місто Борисфен – перша іонійська колонія у Північному Причорномор’ї» (щорічні підсумки Літньої археологічної школи на о. Березань)
- «З історії зникаючих сіл Миколаївської області» та ін.

Окрім того, постійно організуються пересувні виставки, серед яких:

- Щорічні презентації підсумків досліджень Літньої археологічної школи під час загальноміського святкування Дня археолога (городище Дикий Сад, м. Миколаїв);
- Щорічні презентації підсумків краєзнавчих досліджень на «Наукових пікніках» до дня Миколаївської області (вул. Соборна, річковозал, м. Миколаїв);
- Щорічні виставки на фестивалях до дня м. Миколаєва (Набережна м. Миколаєва).

Окрім того, автором досвіду в означеній проблематиці ведеться робота з розробки умов, методичного супроводу та проведення різного роду краєзнавчих в акцій, конкурсів, змагань серед яких:

- Розробка умов та проведення обласного конкурсу юних екскурсоводів «Музейна скарбниця Миколаївщини», учасниками якого кожного року стають екскурсоводи більш як 30 музеїв закладів освіти Миколаївщини. В програмі конкурсу: презентації екскурсій музеями-учасниками, вправи зі складання екскурсій за рандомним набором експонатів експромтом, вправи з ведення музейної документації. При проведенні конкурсів використовуються експонати Музею історії Центру.
- Розробка умов та проведення Обласного фестивалю музеїв «Музейні перлини Миколаївщини», що проходить кожні п’ять років. Учасника

фестивалю демонструють найважливіші експонати та частини експозицій власних музеїв

- Розробка умов та проведення Міжрегіональної літньої археологічної школи;
- Розробка умов та проведення on-line вікторини «Стародавня історія та археологія Побужжя»;
- Розробка критеріїв оцінювання робіт Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» та проведення обласного етапу конкурсу.
- Розробка умов та проведення етапів з історичного, археологічного, етнографічного краєзнавства обласний зліт-змагання юних туристів-краєзнавців;
- Розробка умов Всеукраїнського огляду музеїв при закладах освіти в Миколаївській області 2018, 2022 р.
- Розробка умов та проведення обласної on-line акції «Наш край у першоджерелах». Метою акції є збір, оцифрування та видання груп першоджерел, що зберігаються в музеях закладів освіти, сімейних архівах та приватних зібраннях Миколаївської області. Вже стартувало три етапи акції: I етап «Архітектура Миколаївщини ХІХ – першої половини ХХ ст. у світлинах»; II етап «Археологічні артефакти докозацької доби з території Миколаївщини»; III етап «Надмогильні пам'ятки від найдавніших часів до Української революції». На сьогодні вже змакетовано перший том матеріалів акції: Наш край у першоджерелах – Том. 1. Архітектура Миколаївщини ХІХ – першої половини ХХ століття у світлинах.: матеріали обласної on-line акції – Миколаїв: МОЦНПВТК УМ, 2022. – 179 с.
- Розробка умов I Всеукраїнської археологічної конференції учнівської та студентської молоді «Ойкумена»: матеріальна культура від найдавніших часів до середини ХХ століття
- Розробка проєкту Археологічного клубу «Ойкумена» – молодіжного руху на базі МОЦНПВТК УМ, спрямованого на дослідження решток матеріальної культури Миколаївщини від найдавніших часів до середини ХХ століття.

- У 2020 р. автором досвіду змакетовано довідник-путівник (Бондаренко Д.В. Музеї закладів освіти Миколаївської області. – Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2020. – 70 с.). У виданні наведені дані про всі зареєстровані музеї закладів освіти Миколаївської області, включаючи адреси, контакти, історичні довідки, основні експозиційні розділи та світлини музеїв. Додатком до путівника слугує інтерактивна мапа на платформі Google.maps, на якій розміщені всі вищезгадані музеї з інформаційним та графічним супроводом.
- У 2020 р. з ініціативи Музею історії Центру стартувала on-line акція «Музейні перлини Миколаївщини», метою якої є оцифрування та висвітлення у соціальних мережах найцікавіших експонатів музеїв закладів освіти Миколаївської області.
- На базі Музею історії МОЦНПВТК УМ регулярно проводиться Відкрита краєзнавча школа, учасники якої відпрацьовують прийоми з польової та камеральної роботи з рештками матеріальної культури.

Окремі методичні розробки автора досвіду презентовані під час методичних заходів, серед яких:

- Курси підвищення кваліфікація Миколаївського обласного інституту післядипломної освіти вчителів для керівників краєзнавчих гуртків. Доповідь «Основні засади музейної роботи в закладах освіти». 01.2017 р.
- Методичний діалог «Краєзнавчий пошук – необхідна умова підвищення якості учнівських пошуково-дослідницьких робіт». 17.03.2017 р.
- Дискусійний клуб «Інформаційно-комунікативні технології у краєзнавчій та музейній роботі: стан та перспективи». 25.10.2017 р.
- Семінар для керівників гуртків туристсько-краєзнавчого профілю «Методика фіксації житлово-господарських модулів під час польових краєзнавчих досліджень». 30.01.2018 р.
- Обласний семінар для керівників музеїв закладів освіти. 26.11.2018 р.
- Обласний семінар «Організація та проведення краєзнавчих експедицій. Методика польових досліджень з різних напрямків краєзнавства» для керівників краєзнавчих гуртків. 3.04.2019 р.

- Курси підвищення кваліфікація Миколаївського обласного інституту післядипломної освіти вчителів для керівників краєзнавчих гуртків. Доповідь «Документація музею закладу освіти». 16.01.2019 р.
- Семінар для керівників краєзнавчих гуртків. Польові дослідження гуртків краєзнавчого напрямку. «Методика організації та проведення польових краєзнавчих досліджень історико-етнографічного напрямку». 3.04.2019 р.
- Обласний семінар для керівників музеїв закладів освіти «Основні досягнення та перспективи музейної справи на Миколаївщині». 28.11.2019 р.
- Обласний семінар-практикум «Впровадження Stem-освіти в пошуково-дослідницьку діяльність творчих об'єднань краєзнавчого спрямування». 29.01.2020 р.
- Педагогічна рада on-line «Організація роботи з музейної справи у 2019-2020 навчальному році. Особливості методичної роботи з завідуючими музеями при освітніх закладах області в умовах карантину». 7.09.2020 р.
- Обласний семінар для керівників музеїв при закладах освіти on-line: «Фонди музею закладу освіти: від джерел формування до презентації» 24.02.2021 р.

Інформація про діяльність гуртків регулярно розміщується на сайті закладу (<http://nikturcentr.mksat.net/>) та у соціальній мережі Facebook (<https://www.facebook.com/groups/1983694465247453>).

За звітній період змонтовані електронні презентації екскурсій, створено демонстраційні інформаційні банери про роботу гуртків та заходи Літньої археологічної школи, з метою наочності сконструйовано макет одного з жертovníків Вікторівського святилища (результати досліджень Літньої археологічної школи протягом чотирьох років). Наразі розробляються проєкти з 3-D моделювання музейних експонатів із використання фотограмметрії та створення електронного ресурсу для збору, зберігання та популяризації оцифрованої культурної спадщини Миколаївщини. Діяльність гуртків має постійний інформаційний супровід у ЗМІ (додаток 7).

V. ВИСНОВКИ

Тож, як бачимо, плідна співпраця гуртків з науковими та музейними установами, безпосередня участь вихованців у дослідницьких проектах, краєзнавчих експедиціях, камеральній обробці матеріалу, та самостійні спроби його інтерпретації сприяють підсиленню практичної складової пошуково-дослідницької діяльності учнівської молоді.

Саме діяльнісний підхід в роботі краєзнавчих гуртків виконує одну з ключових ролей у формування фахової компетенції вихованців, спроможності їх проводити власні дослідження, вивчати та інтерпретувати історичні реалії на підставі ретельного вивчення першоджерел з історії краю.

Важливою складовою у такій діяльності постає залучення максимального спектру доступних джерел та ресурсів, який може сформуватися шляхом об'єднання зусиль численних молодіжних краєзнавчих гуртків, школярів, членів рад музеїв при закладах освіти, із залученням методичного супроводу фахових дослідників.

Якісні показники продуктивності діяльності вихованців гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» МОЦНПВТК УМ яскраво демонструють переваги діяльсного підходу в позашкільній освіті.

Описаний досвід може бути використаний під час роботи в гуртках краєзнавчого напрямку та в змозі не лише підвищити освітній рівень вихованців, але приносити вагому суспільну користь.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. Москва: Наука, 1989. 328 с.
2. Бондаренко Д.В. Методичні рекомендації щодо організації та проведення краєзнавчої археологічної експедиції. – Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2018. – 47 с.
3. Бондаренко Д. Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-І. // Краєзнавство. Науковий журнал. – Вип. 1(102). Гол. ред. О.Рєєнт. Київ-Миколаїв: СПД Румянцева Г.В., 2018. – С. 135-142.
4. Бондаренко Д., Смирнов О. Проблема інтерпретації античної пам'ятки Бондаревські Джерела. // Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки. Матеріали Х Міжнародної наукової конференції (1-2 червня 2020 р.) Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2020. С. 7-10.
5. Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли. Ленинград: Наука, 1984. 248 с.
6. Бровко Д.В. Феномен педагогической археологии. // Уссурийский краеведческий вестник. Вып. 3. Уссурийск, 2004. С. 5-9.
7. Буровский А.М. Предмет и проблемы «педагогической археологии». // Вопросы методики работы школьных археологических кружков. Новосибирск, 1990. С. 26+31.
8. Гаврилюк Н.О., Бондаренко Д.В. Липний посуд пізньоархаїчного комплексу Вікторівка-І. // Археологія. № 2. Київ: ІА НАНУ, 2021. С. 115-129.
9. Гілевич І. «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії» і польові дослідження в Україні (середина 1960 х – початок 1970 х рр.) // Народознавчі Зошити. 2011. № 3. С. 401-412.
10. Горбовцов А.А. Вопросы охраны и пропаганды археологических памятников в школе. // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Сумы, 1989. С. 11-12.
11. Гребенников В.Б. История изучения памятников археологии Николаевской области (конец XVIII – XX вв.). Николаев, 2005. 105 с.

12. Крыганов А.В. Охрана и исследование памятников археологии в системе внешкольного обучения и воспитания учащихся. //Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов обласной научно-практической конференции. Сумы, 1989. С. 7-8.
13. Крижицкий С.Д. Про методику опису кладок міст Північного Причорномор'я VII ст. до н. е.– IV ст. н.е. // Археологія. Вип. 18. К.: ІА АН УРСР, 1965. С. 39-47.
14. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). Киев: Наукова думка, 1990. 130 с.
15. Лейпунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI–IV вв. до н.э.). Киев: Наукова думка, 1981. 119 с.
16. Музеї закладів освіти Миколаївської області (путівник-довідник). Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2020. 70 с.
17. Наш край у першоджерелах – Том. 1. Архітектура Миколаївщини ХІХ – першої половини ХХ століття у світлинах.: матеріали обласної on-line акції – Миколаїв: МОЦНПВТК УМ, 2022. – 179 с.
18. Нераденко Т. Археологія України: навчальна програма та ілюстрований словник-довідник для секції «Археологія» Малої академії наук України. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 476 с.
19. Отрощенко В.В. Укріплене поселення Дикий Сад в системі пам'яток білозерської культури. //Етінак. Київ-Миколаїв. 2008. № 1–4. С. 5-10.
20. Пуголовок Ю., Котенко В., Єфанова С. Обробка кераміки в польових та камеральних умовах (методичні рекомендації). Вип. 1. Опішне: Українське народознавство, 2017. – 40 с.
21. Сапожников І.В., Слюсар Ю.О. Шувалов Р.О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України. // Старожитності Причорномор'я. – Вип. 2. – Одеса: ОДУ, 1995. – С. 16-47.
22. Українське народне житло. Програма-запитальник для збирання матеріалів до «Регіонального історико-етнографічного атласа України, Білорусії та Молдавії». – К.: Наукова думка, 1969. – 28 с.

Результативність участі вихованців гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» у Всеукраїнських краєзнавчих конкурсах.

1. *III місце* – Всеукраїнський конкурс юних екскурсоводів «Край, в якому я живу», м. Київ, 2017 р. – Д. Гембержевська «Романтики Прибузького краю».
2. *II місце* – XI Всеукраїнський зліт юних туристів-краєзнавців. Творчі майстерні. с. Осій Закарпатської області, 2017 р. – Д. Гембержевська «Вікторівське святилище – сакральний форпост Нижньобузького полісу».
3. *III місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» 2017-2018 н.р., м. Київ, 2018 р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 08.02.2018 р. № 6-А) – колективна робота «Охоронці Ольвійської держави».
4. *I місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді з активним способом пересування «Мій рідний край» 2017-2018 н.р. м. Київ, 2018 р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 15.03.2018 р. № 27-А) – колективна робота «Археологічні пам'ятки правого берегу Березанського лиману».
5. *I місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» 2018-2019 н.р. м. Київ, 2019 р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 30.01.2019 р. № 6-А) – колективна робота «Бондаревські Джерела – новий тип пам'яток античної цивілізації на Півдні України».
6. *III місце* – Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України, секція «Археологія», м. Київ, 2019 р. (№ 33) – Д. Гембержевська «Прикордонні святилища Ольвійського полісу».
7. *I місце* – XII Всеукраїнський зліт юних туристів-краєзнавців. Творчі майстерні. с. Осій Закарпатської області, 2019 р. – Д. Гембержевська «Археологічний комплекс Вікторівка-I – унікальна пам'ятка античної цивілізації на Півдні України».
8. *I місце* – Всеукраїнський інтерактивний конкурс «МАН-Юніор Дослідник», номінація «Історик-Юніор», 2019 р. (наказ НЦ «МАНУ» від 04.06.2019 р. №

- 123) – Д. Гембержевська «Літня археологічна школа Миколаївського ОЦТКЕ УМ на археологічному комплексі Вікторівка-I та музейна справа» .
9. *I місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» 2019-2020 н.р. м. Київ, 2020 р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 29.01.2020 р. № 12-А) – колективна робота «Зольник-жертвник № 1 Вікторівського святилища: переверот уявлень про найдавніші вірування еллінських колоністів Нижнього Побужжя».
10. *II місце* – Всеукраїнський інтерактивний конкурс «МАН-Юніор Дослідник», номінація «Історик-Юніор», 2020 р. (наказ НЦ «МАНУ» від 06.06.2020 р. № 99) – К. Єрмак «Таємниці Бондаревських Джерел».
11. *I місце* – Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України, секція «Археологія», м. Київ, 2020 р. (наказ МОН № 1553 від 24.12.2020 р.) – Д. Гембержевська «Уточнення відносних показників імпорту продукції в амфорній тарі на античні пам'ятки Нижнього Побужжя в добу архаїки» (застосування методу розрахунку фактичних об'ємів тари).
12. *II місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» 2020-2021 н.р. м. Київ, 2020 р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 02.02.2021 р. № 11-А) – колективна робота «Планування та народна архітектура деяких населених пунктів лівого берега Тилігульського лиману».
13. *I місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді з активним способом пересування «Мій рідний край» 2020-2021 н.р. м. Київ, 2020 р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 22.02.2021 р. № 18-А) – колективна робота «Розвідки на площі зникаючих сіл та їх околиць в районі лівого берега Тилігульського лиману».
14. *III місце* – Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України, секція «Археологія», м. Київ, 2021 р. – К. Єрмак «Бондаревські Джерела – нова пам'ятка археології на північному кордоні Ольвійського полісу».

15. *III місце* – Всеукраїнський інтерактивний конкурс «МАН-Юніор Дослідник», номінація «Історик-Юніор», 2021 р. (наказ НЦ «МАНУ» від 07.06.2021 р. № 184) – Ю. Кондріна «Тасмниці зниклого села Новопетрівка».
16. *III місце* – XIII Всеукраїнський зліт юних туристів-краєзнавців. Творча майстерня «Археологія». с. Осій Закарпатської області, 2021 р. – Ю. Кондріна «Вікторівське святилище – сакральний форпост Ольвійської держави».
17. *II місце* – Всеукраїнська краєзнавча експедиція учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна» 2021-2022 н.р. (наказ УДЦНПВКТ УМ від 31.01.2022 р. № 8-А) – колективна робота ««Про одну важливу статтю імпорту у Нижнє Побужжя в $2/4$ VI – $1/4$ V ст. до н.е.»».

Презентація матеріалів досліджень вихованців гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» на всеукраїнських конференціях

1. Гембержевська Д., Бондаренко Д. Залізні вироби з розкопок античного поселення Вікторівка-I (за матеріалами робіт 2012-2016 рр.) // Актуальні проблеми науки та освіти в Україні: головні аспекти, формування, шляхи вдосконалення. – Миколаїв: МКУ імені Пилипа Орлика, 2017. – С. 13-15.
2. Гембержевська Д. Розкопки античного святилища Вікторівка-I на правому березі Березанського лиману в 2017 р.// Мій рідний край, моя земля очима сучасників: матеріали VIII Всеукраїнської краєзнавчої конференція учнівської молоді. – Ч. 2. – Миколаїв – 2017. – С. 9-12.
3. Запорожець Д. Експериментальне виготовлення ліпної кераміки за античною технологією на базі літньої археологічної школи МОЦТКЕ УМ 2017 р.// Мій рідний край, моя земля очима сучасників: матеріали VIII Всеукраїнської краєзнавчої конференція учнівської молоді . – Ч. 2. Миколаїв, 2017. – С. 19-22.
4. Снігір Д. Візуальні археологічні розвідки по правому березі Березанського лиману в 2017 р. // Мій рідний край, моя земля очима сучасників: матеріали VIII Всеукраїнської краєзнавчої конференція учнівської молоді. – Ч. 2. – Миколаїв, 2017. – С. 39-42.
5. Запорожець Д. Археологічні дослідження античної пам'ятки Вікторівка-I в Нижньому Побужжі. // Південно-Східна Україна зі стародавності у XXI століття: збірник краєзнавчих дослідницьких робіт. X Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської та студентської молоді з міжнародною участю. – Т.2. – Краматорськ, 2017. – С. 264-267.
6. Гембержевська Д. Сакралізація державних кордонів у віруваннях еллінських колоністів Південного Побужжя (за матеріалами розкопок античного святилища Вікторівка I). // XII Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». Тези науково-дослідницьких робіт. – Харків, 2018. – С. 90-91.

7. Гембержевська Д. Культ Аполлона на Вікторівському святилищі. // Дитяча науково-практична археологічна конференція «Археологіум». – Харків: Майдан, 2018. – С. 21-24.
8. Гембержевська Д. Розкопки античного святилища Вікторівка-I на правому березі Березанського лиману в 2017 р.// Збірник кращих пошуково-дослідницьких робіт VIII Всеукраїнської краєзнавчої конференції «Мій рідний край, моя земля очима сучасників». – Миколаїв – 2017. – С. 39-43.
9. Гембержевська Д. Сакральна охорона кордонів Ольвійського полісу: культу Вікторівського святилища. // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали IX Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2018. – С. 132-135.
10. Запорожець Д. Проблема руйнації пам'яток археології на правому березі Березанського лиману. // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали IX Всеукраїнської краєзнавчої конференції. – Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2018. – С. 135-137.
11. Снігір Д. Побут еллінського населення Нижнього Побужжя в архаїчну добу (на матеріалах досліджень поселення Вікторівка-I). // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали IX Всеукраїнської краєзнавчої конференції. – Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2018. - С. 140-144.
12. Запорожець Д. Зруйновані свідки сивої давнини (незаконне знищення пам'яток археології в Миколаївській області). // XIII Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». Тези доповідей. – Харків, 2018. – С. 98-99.
13. Гембержевська Д. Античні святилища типу extra-urban в Ольвійському полісі. // IV Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття». Тези доповідей. – Черкаси, 2019. –С. 359-363.
14. Іваненко Д. Рибальство в с. Біляни Вінницької області в першій половині XX ст. // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали X

- Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.1. Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2019. – С. 141-143.
15. Гембержевська Д. До питання про методи обчислення відносних показників імпорту продукції в амфорній тарі (на прикладі матеріалів напівземлянки № 1 античного поселення Вікторівка-I). // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали X Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.2. Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2019. – С. 16-19.
16. Єрмак К. Нові дані про північний кордон Ольвійського полісу доби архаїки. // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали X Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.2. Миколаїв: МОЦТКЕ УМ, 2019. – С. 19-23.
17. Гембержевська Д. До питання про методи обчислення відносних показників імпорту продукції в амфорній тарі (на прикладі матеріалів напівземлянки № 1 античного поселення Вікторівка-I). // Збірник кращих пошуково-дослідницьких робіт X Всеукраїнської краєзнавчої конференції «Мій рідний край, моя земля очима сучасників». – Миколаїв, 2019. – С. 83-86.
18. Гембержевська Д. Значення керамічної тари у вивченні торгівельних зв'язків пам'яток археології античного часу. // XIV Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». Тези доповідей. – Харків, 2020. – С. 77-79.
19. Глушак Є. Людське поховання доби завойовницьких походів Олександра Македонського в жертвовнику прикордонного святилища Ольвійського полісу Вікторівка-I. // XIV Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». Тези доповідей. – Харків, 2020. – С. 80-82.
20. Гембержевська Д. Деякі показники обсягів імпорту продукції в амфорній тарі в античне місто Борисфен (на матеріалах розкопок о. Березань у 2019 р.). // V Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття». Тези доповідей. – Черкаси, 2020. – С. 406-410.

21. Єрмак К. Хронологія нової пам'ятки античної археології Бондаревські Джерела в контексті історії Ольвійської держави. // V Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття». Тези доповідей. – Черкаси, 2020. – С. 411-414.
22. Єрмак К. Таємниці Бондаревських Джерел. // Школа юного вченого. – № 3-4 (65-66). – Запоріжжя: ТОВ «Мега-Мікс», 2020. – С. 42-48.
23. Гембержевська Д. Деякі уточнені дані стосовно імпорту продукції в керамічній тарі у Нижнє Побужжя в добу пізньої архаїки // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали XI Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.1. Миколаїв: МОЦНПВТК УМ, 2020. – С. 17-21.
24. Кондріна Ю. Етнографічно-археологічна розвідка на руїнах с. Новопетрівка лівого берега Тилігульського лиману у 2020 р. // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали XI Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.2. Миколаїв: МОЦНПВТК УМ, 2020. – С. 23-26.
25. Гембержевська Д. Обчислення відносних показників імпорту продукції в амфорній тарі на матеріалах архаїчних пам'яток Нижнього Побужжя: методика роботи. // «Археологіум». Матеріали археологічної конференції для дітей шкільного віку та студентів перших курсів вищих навчальних закладів. Т.2. – Харків: Майдан, 2020. – С. 20-23.
26. Єрмак К. Динаміка еллінської активності на античній пам'ятці Бондаревські Джерела у Нижньому Побужжі. // «Археологіум». Матеріали археологічної конференції для дітей шкільного віку та студентів перших курсів вищих навчальних закладів. Т.2. – Харків: Майдан, 2020. – С. 36-38.
27. Єрмак К. Літня археологічна школа МОЦНПВТК УМ на Бондаревських Джерелах: основні підсумки роботи. // Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття: збірник матеріалів XIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської та студентської молоді. Краматорськ: ДОЦТК УМ, 2020. – С. 100-105.

28. Кондріна Ю. Основні підсумки проведення Літньої археологічної школи на Вікторівському святилищі у 2020 р. // XV Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». Тези доповідей. – Харків, 2021. – С. 157-158.
29. Кондріна Ю. Етнографічно-археологічна розвідка на руїнах села Новопетрівка лівого берега Тилігульського лиману у 2020 р.// Збірник кращих пошуково-дослідницьких робіт XI Всеукраїнської краєзнавчої конференції «Мій рідний край, моя земля очима сучасників». – Миколаїв – 2020. – С. 43-48.
30. Глушак Є. Поховання з обрядом кремації античної колонії на острові Березань // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали XII Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.1. Миколаїв: МОЦНПВТК УМ, 2021. – С. 15-19.
31. Кондріна Ю. Планувально-просторова трансформація та деякі риси народної архітектури зникаючого села Прогресівка Миколаївської області (німецька колонія Нейзац). // Мій рідний край, моя земля очима сучасників. Матеріали XII Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Ч.2. Миколаїв: МОЦНПВТК УМ, 2021. – С. 33-38.

Відзнаки вихованців гуртків «Археологічне краєзнавство» та «Юні музеєзнавці» за пошуково-дослідницьку роботу

1. Подяка Дочірнього підприємства «Науково-дослідницький центр – «Лукомор'є» «Державного підприємства «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України *за активну участь у дослідженні та охороні пам'яток археології Миколаївщини, популяризацію історії краю* (2017 р.);
2. Гембержевська Д. Пам'ятна медаль Президента України (2019 р.);
3. Гембержевська Д. Стипендія Миколаївського міського голови та Миколаївської міської ради (2019 р.).
4. Кондріна Ю. Диплом управління молоді та спорту Миколаївської облдержадміністрації *за I місце у номінації «Відкриття року» конкурсу туристичних гідів «#МандруйМиколаївщиною2020»* (2020 р.)
5. Гембержевська Д. Стипендія Президента України (2021 р.).

Участь автора досвіду у висвітленні матеріалів досліджень

1. Bondarenko D. Nowy rytualny zolnik z czasow antycznych nad dolnym Bohem. // Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2015: streszczenia referatow XXXII konferencji. – Lublin, 2016. – S. 27-28. (0,3 д.а.)
2. Бондаренко Д., Смирнов О. Поховання доби бронзи з розкопок античного поселення Вікторівка-І. // Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства: матеріали VI Міжнародної наукової конференції. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2016. – С. 8-12. (0,3 д.а.)
3. Васильчук О., Бондаренко Д. Господарська товстостінна кераміка античного поселення Вікторівка-І (за матеріалами робіт на ділянці «Г» 2013-2014 рр.) // Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства: матеріали VI Міжнародної наукової конференції. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2016. – С. 13-22. (0,6 д.а.)
4. Бондаренко Д.В. Смирнов О.І. Нова теракота у вигляді свині з розкопок пізньоархаїчного зольника поселення Вікторівка-І. // Історія. Етнографія. Культура: нові дослідження: збірник наукових матеріалів X Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. – Миколаїв: Іліон, 2016. – С. 42-44. (0,3 д.а.)
5. Васильчук О., Бондаренко Д. Амфорна тара з розкопок зольника № 1 пізньоархаїчного поселення Вікторівка-І (за матеріалами робіт 2013-2014 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. – № 4 (16) – К.-Миколаїв, 2016. – С. 87-100. (0,4 д.а.)
6. Bondarenko D. Podsumowanie badan zolnika nr 1 – sanktuarium antycznego na stanowisku Wiktorowka I w 2016 r. // Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatow XXXIII konferencji. – Lublin, 2017. – S. 27-28. (0,1 д.а.)

7. Krutilov W., Bondarenko D., Smyrnov O. Cmentarzysko wczesno-sredniowieczne na wyspie Berezan. // *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatów XXXIII konferencji.* – Lublin, 2017. – S. 47. (0,1 д.а.)
8. Бондаренко Д. Нова напівземлянка класичного часу з розкопок поселення Велика Корениха-3 у 2016 році. // *Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції.* – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2017. – С. 8-10. (0,2 д.а.)
9. Крутілов В., Смирнов О., Бондаренко Д. Результати розкопок античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці «ГШ» у 2016 р. // *Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції.* – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2017. – С. 24-26. (0,2 д.а.)
10. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І. Основні результати досліджень античного поселення та святилища Вікторівка-І. // *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Упор. М.В. Гончар).* – Каховка-Херсон: Гілея, 2017. – С. 20-22. (0,4 д.а.)
11. Крутілов В.В., Смирнов А.И., Бондаренко Д.В. Керамический производственный комплекс Борисфена середины VI века до н.э. // *Труды Государственного Эрмитажа.* – Т. 88. Перипл: от Борисфена до Боспора: материалы юбилейных конференций (Ред. кол. А.М. Бутягин, О.Ю. Соколова, Д.Е. Чистов). – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2017. – С. 31-37. (0,4 д.а.)
12. Бондаренко Д.В. Смирнов О.І. Археологічні дослідження зольника № 2 Вікторівського святилища в 2017 р. // *Стародавнє Причорномор'я.* – Вип. XII. (Голов. ред. І.В. Немченко). – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2018. – С. 70-77. (0,6 д.а.)

13. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І. Розкопки античного поселення Вікторівка-І. // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. – К.: ІА НАН України, 2018. – С. 144-145. (0,2 д.а.)
14. Крутілов В.В., Смирнов О.І., Бондаренко Д.В. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці «ГШ». // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. – К.: ІА НАН України, 2018. – С. 159-161. (0,2 д.а.)
15. Bondarenko D. Badania swiatyni antycznej – Wiktorowka I w 2017 r. // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2017: streszczenia referatów XXXIV konferencji. – Lublin, 2018. – S. 29-30. (0,1 д.а.)
16. Бондаренко Д.В. Деякі попередні підсумки досліджень Вікторівського святилища (за матеріалами робіт 2013-2017 рр.). // Forum Olbicum II: Пам'яті В.В. Кравіної (до 150-річчя досліджень Ольвії). – Миколаїв:НДЦ «Лукомор'є», 2018. – С. 93-96. (0,3 д.а.)
17. Бондаренко Д., Смирнов Л. Нова пам'ятка пізньоархаїчної доби на північному заході хори Ольвії. // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2018. – С. 11-14. (0,4 д.а.)
18. Бондаренко Д. Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-І. // Краєзнавство. Науковий журнал. – Вип. 1(102). Гол. ред. О.Реєнт. – К.-Миколаїв: СПД Румянцева Г.В., 2018. – С. 135-142. (0,7 д.а.)
19. Бондаренко Д. Антична пам'ятка Вікторівка-І. // I Всеукраїнський археологічний з'їзд (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.). – К.: ІА НАНУ, 2018. – С 107 (0,1 д.а.)
20. Бондаренко Д. Землянкове будівництво доби грецької колонізації в Нижньому Побужжі: історіографія проблеми. // Емінак. Науковий щоквартальник. – № 3 (23). – Т.2. – К. – Миколаїв, 2018. – С. 5-15 (1,3 д.а.)

21. Бондаренко Д. Поселение позднеархаического времени Викторівка-I. // *Tyragetia*. – Vol. XII [XXVII] nr. 1. (Red. E. Sava.) – Chişinău: Muzeul National de Istorie a Moldovei, 2018. – P. 249-266 (1,9 д.а.).
22. Бондаренко Д., Смирнов О. Античне святилище Вікторівка-I. // *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* – К.: ІА НАН України, 2019. – С. 148-149. (0,2 д.а.)
23. Смирнов О., Бондаренко Д., Запорожець О. Розвідки в Бондаревському урочищі. // *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* – К.: ІА НАН України, 2019. – С. 172-173. (0,2 д.а.)
24. Смирнов Л., Бондаренко Д. Археологічні розвідки на території Очаківського району Миколаївської області у 2018 р. // *Аркасівські читання: історична наука на сучасному етапі розвитку української державності. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції.* – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2019. – С. 33- (0,3 д.а.)
25. Бондаренко Д., Иващенко М., Синика В. Находки амфорных клейм эллинистического времени из округа Ольвии. // *Revista Archeologica*. – Vol. XV, nr. 1. (red. O. Levitki). – Chişinău, 2019. – С. 103-109. (0,7 д.а.)
26. Бондаренко Д., Смирнов Л. Дослідження археологічного комплексу Вікторівка-I в 2018 р. // *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2018: streszczenia referatów XXXV konferencji.* – Lublin, 2019. – S. 27-28. (0,1 д.а.)
27. Смирнов О., Бондаренко Д., Господаренко О. Археологічні дослідження Бондаревських джерел в 2018 р. // *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2018: streszczenia referatów XXXV konferencji.* – Lublin, 2019. – S. 30-31. (0,1 д.а.)
28. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І. Зольник № 1 Вікторівського святилища: загальна характеристика. // *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи.* Гол. ред. В.П. Чабай. – К.: ІА НАН України, 2019. – С. 313-325 (1,2 д.а.)

29. Бондаренко Д.В., Иващенко М.В. Амфорные клейма из зольника № 2 святилища Викторівка I в Нижнем Побужье. // Материали по археології и истории античного и средневекового Причерноморья. – № 11. Ред. М.М. Чорев. – Москва-Тюмень-Нижний Новгород: Киммерик, 2019. – С. 635-646. (0,9 д.а.)
30. Бондаренко Д., Смирнов О. Поселення та святилище античного комплексу Вікторівка-I. // Археологічні дослідження в Україні 2018 р. – К.: ІА НАН України, 2020. – С. 119-121. (0,2 д.а.)
31. Смирнов О., Бондаренко Д., Запорожець О. Дослідження Бондаревських Джерел. // Археологічні дослідження в Україні 2018 р. – К.: ІА НАН України, 2020. – С. 144-145. (0,1 д.а.)
32. Бондаренко Д., Смирнов О. Деякі підсумки досліджень зольника № 2 античного святилища Вікторівка-I. // Forum Olbicum III: Пам'яті В.В. Крапівіної (до 70-річчя з дня народження В.В. Крапівіної). – Миколаїв:НДЦ «Лукомор'є», 2020. – С. 52-56. (0,3 д.а.)
33. Смирнов О., Бондаренко Д., Смирнов Л. Курганне поховання бронзового часу біля села Прогресівка на лівому березі Тилігульського лиману. // Емінак: науковий щоквартальник. – Вип. 1 (29). Спецвипуск: Матеріали II Міжнародної археологічної конференції «Археологія Східної Європи у первісну добу». – Київ-Миколаїв, 2020. – С. 379-391. (0,9 д.а.)
34. Бондаренко Д., Смирнов О. Розкопки античного святилища Вікторівка-I. // Археологічні дослідження в Україні 2019 р. – К.: ІА НАН України, 2021. – С. 169-170. (0,2 д.а.)
35. Смирнов О., Смирнов Л., Бондаренко Д. Археологічні розвідки в Березанському районі. // Археологічні дослідження в Україні 2019 р. – К.: ІА НАН України, 2021. – С. 193-195. (0,2 д.а.)
36. Смирнов О., Смирнов Л., Бондаренко Д. Антична пам'ятка «Бульвар» у Миколаєві. // Археологічні дослідження в Україні 2019 р. – К.: ІА НАН України, 2021. – С. 195-197. (0,2 д.а.)

37. Бондаренко Д., Смирнов О. Проблема інтерпретації античної пам'ятки Бондаревські Джерела. // Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки. Матеріали X Міжнародної наукової конференції (1-2 червня 2020 р.) – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2020. – С. 7-10. (0,3 д.а.)
38. Бондаренко Д., Смирнов О. Зольник № 2 святилища Вікторівка-I: загальна характеристика. // Емінак: науковий щоквартальник. Спецвипуск: Forum Olbicum II. Пам'яті В.В. Крапівіної. – Вип. 1 (33). – Миколаїв, 2021. – С. 132-143. (0,8 д.а.)
39. Бондаренко Д., Снітко І. Дві напівземлянки з розкопок острова Березань у 2020 р. // Борисфеніка II: пам'яті В.В. Крутілова (археологічні дослідження острова Березань у контексті Європейської історії), 5-6 травня 2021 р. – Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2021. – С. 33-37. (0,3 д.а.)
40. Бондаренко Д. Культові об'єкти класичного періоду на Вікторівському святилищі: відкриття 2020 р. // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie: streszczenia wystąpień XXXVI konferencji. – Lublin, 2021. – S. 37-38. (0,1 д.а.)
41. Бондаренко Д. Дослідження зольника № 2 античного святилища Вікторівка-I. // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie: streszczenia wystąpień XXXVI konferencji. – Lublin, 2021. – S. 42-43. (0,1 д.а.)
42. Бондаренко Д.В., Чистов Д.Е. «Квартал гончаров» (участок «ГШ») в системе застройки и в экономике архаического Борисфена. // Stratum plus. № 3. – Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2021. – С. 235-259. (2,1 д.а.)
43. Гаврилюк Н.О., Бондаренко Д.В. Ліпний посуд пізньоархаїчного комплексу Вікторівка-I. // Археологія. – № 2. – К.: ІА НАНУ, 2021. – С. 115-129. (1,8 д.а.)

Участь автора досвіду в узагальненні матеріалів досліджень

1. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І., Смирнов Л.І. Звіт про проведення науково-рятівних робіт на античному поселенні Вікторівка-І у 2016 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2016. – 166 с. (7,6 д.а.)
2. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І. Звіт про проведення науково-рятівних робіт на античній пам'ятці Вікторівка-І у 2017 році. // Науковий архів ІА НАН України. 2017. – 123 с. (6,5 д.а.)
3. Смирнов О.І., Бондаренко Д.В., Запорожець О.В. Звіт про проведення археологічних розвідок поблизу с. Крива Балка Миколаївського району Миколаївської області у 2017 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2017. – 49 с. (2,2 д.а.)
4. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І. Звіт про проведення наукових археологічних розкопок античного археологічного комплексу Вікторівка-І у 2018 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2018. – 189 с. (9,7 д.а.)
5. Смирнов О.І., Бондаренко Д.В., Запорожець О.В. Звіт про проведення археологічних розвідок поблизу с. Крива Балка Миколаївського р-ну Миколаївської обл. у 2018 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2018. – 52 с.
6. Смирнов О.І., Бондаренко Д.В., Смирнов Л.І. Звіт про проведення археологічних досліджень античного поселення Бульвар. // Науковий архів ІА НАН України. 2019. – 138 с. (4,1 д.а.)
7. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І. Звіт про проведення наукових археологічних розкопок античного археологічного комплексу Вікторівка-І у 2019 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2019. – 138 с. (7,2 д.а.)
8. Бондаренко Д.В., Смирнов О.І., Васильчук О.В. Звіт про проведення наукових археологічних розкопок античного археологічного комплексу Вікторівка-І у 2020 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2020. – 89 с.
Смирнов О.І., Бондаренко Д.В., Васильчук О.В., Апунович О.О. Звіт про роботи на античному поселенні Борисфен (о. Березань, ділянка «Т») у 2020 р. // Науковий архів ІА НАН України. 2020. – 393 с. (21 д.а.)

Відзнаки автора досвіду за роботу з обдарованою молоддю, активну участь у дослідження пам'яток історії і культури

1. Диплом та нагрудний знак лауреата обласної премії ім. Миколи Аркаса у номінації *«Історичні, етнографічні та краєзнавчі, археологічні дослідження, охорона культурної спадщини»* (2016 р.);
2. Подяка Департаменту освіти і науки Миколаївської облдержадміністрації за *вагомий особистий внесок у розвиток туризму і краєзнавства області, багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм та у зв'язку з 70-річчям закладу – Наказ ДОН МОДА від 11.03.2017 р. № 1030-к* (2017 р.);
3. Грамота Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді за *сумлінну працю з виховання учнівської молоді засобами краєзнавства, вагомий особистий внесок у дослідження історії та духовності рідного краю, якісну підготовку учнів-учасників XII Всеукраїнської філософської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід»* (2018 р.);
4. Диплом Миколаївського територіального відділення МАН України за *підтримку, особистий внесок у розвиток та високі результати у роботі з обдарованою молоддю – Наказ ДОН МОДА від 09.02.2018 р. № 71.* (2018 р.);
5. Подяка Департаменту освіти і науки Миколаївської облдержадміністрації за *якісну підготовку учасників обласного конкурсу юних екскурсоводів «Музейна скарбниця Миколаївщини» – Наказ ДОН МОДА від 28.03.2018 р. № 214* (2018 р.);
6. Подяка Миколаївської обласної державної адміністрації за *виховання духовно та фізично розвиненого юного покоління суверенної України на історично сформованих засадах козацького світогляду та здорового способу життя, у дусі відданості Батьківщині та її народу* (2018 р.);
7. Диплом Департаменту освіти і науки Миколаївської облдержадміністрації за *перемогу в I (обласному) етапі Всеукраїнського конкурсу рукописів навчальної літератури для закладів позашкільної освіти в категорії*

- «Навчальна література за туристсько-краєзнавчим напрямом позашкільної освіти» – (2018 р.);*
8. Подяка Міністерства освіти і науки України *за сумлінну та бездоганну працю, досягнуті успіхи у справі навчання і виховання підрастаючого покоління (2018 р.);*
  9. Грамота Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді *за сумлінну працю з виховання учнівської молоді засобами краєзнавства, вагомий особистий внесок у дослідження історії та духовності рідного краю, якісну підготовку учнів-учасників XIII Всеукраїнської філософської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді «Пізнай свій рід, свій нарід» (2019 р.);*
  10. Грамота Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді *за участь у IV Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття»(2019 р.);*
  11. Грамота Департаменту освіти і науки Миколаївської обласної державної адміністрації *за підтримку, особистий внесок у розвиток та високі результати у роботі з обдарованою учнівською молоддю – Наказ ДОН МОДА від 08.02.2019 р. № 43 (2019 р.);*
  12. Подяка Національного центру «Мала академія наук України» *за педагогічну майстерність, пропагування науки серед учнівської молоді та підготовку переможців Всеукраїнського інтерактивного конкурсу «МАН-Юніор-Дослідник» – Наказ НЦ «МАНУ» від 04.06.2019 р. № 123 (2019 р.);*
  13. Відзнака Миколаївської обласної ради «Хрест Святого Миколая» (№ 0184) – *Наказ Миколаївської обласної ради від 11.10.2019 р. № 184 (2019 р.);*
  14. Грамота Міністерства освіти і науки України *за сумлінну та бездоганну працю, плідну педагогічну діяльність, високі досягнення у навчанні та вихованні учнівської молоді (2019 р.);*
  15. Грамота Черкаського обласного центру туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді *за участь у V Всеукраїнській історико-краєзнавчій*

- конференції учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття»(2020 р.);*
16. Грамота Департаменту освіти і науки Миколаївської обласної державної адміністрації *за високі результати у роботі з обдарованою учнівською молоддю та за підсумками II етапу Всеукраїнського конкурсу захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України у 2019/2020 навчальному році – Наказ ДОН МОДА від 14.02.2020 р. № 50 (2020 р.);*
  17. Подяка Національного центру «Мала академія наук України» *за високу професійну майстерність та успішну підготовку переможців Всеукраїнського інтерактивного конкурсу «МАН-Юніор-Дослідник» – Наказ НЦ «МАНУ» від 06.06.2020 р. № 99 (2020 р.).*
  18. Подяка Донецького обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді *за вагомий внесок у справу залучення молодого покоління до краєзнавчої пошукової роботи (2020 р.);*
  19. Грамота Департаменту освіти і науки Миколаївської обласної державної адміністрації *за високі результати у роботі з обдарованою учнівською молоддю та за підсумками II етапу Всеукраїнського конкурсу захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України у 2020/2021 навчальному році – Наказ ДОН МОДА від 12.02.2021 р. № 44 (2020 р.);*
  20. Подяка Національного центру «Мала академія наук України» *за результативну роботу з обдарованою учнівською молоддю та підготовку переможців Всеукраїнського інтерактивного конкурсу «МАН-Юніор-Дослідник» – Наказ НЦ «МАНУ» від 07.06.2021 р. № 184 (2021 р.);*
  21. Подяка Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді *за сумлінно виконану роботу з підготовки та проведення III (Всеукраїнського) туру конкурсу краєзнавчо-дослідницьких робіт Всеукраїнської краєзнавчої експедиції*

учнівської молоді «Моя Батьківщина – Наказ від 02.02.2021 р. № 11-А (2021 р.);

22. *Почесна грамота Миколаївської міської ради за активну громадську діяльність, вагомий внесок у національно-патріотичне виховання молоді, становлення та утвердження цілісних ідеалів незалежної держави серед підростаючого покоління (2021 р.).*
23. *Подячний лист управління молоді та спорту Миколаївської обласної державної адміністрації за вагомий внесок у розвиток системи національно-патріотичного виховання в Миколаївській області та з нагоди відзначення Дня Збройних Сил України (2021 р.).*

Висвітлення діяльності гуртків у засобах масової інформації

- Підсумки Літньої археологічної школи-2019. Українське радіо // https://www.facebook.com/radiomykolayiv/videos/531294491038535/?era=SEARCH_BOX. 12.08.2019 р.
- Історія та археологія Побужжя: on-line проєкти. Українське радіо. // https://mk.suspilne.media/episode/30780?fbclid=IwAR17LTEuKHxv9-Qc9NfrcvkoCJZ6LepZxWG9q15_1qJs8ZQ3gbrhApfGQJA. 21.04. 2020 р.
- Підсумки Літньої археологічної школи-2020. Українське радіо. // <https://www.youtube.com/watch?v=53O4rPi30V8&feature=share&fbclid=IwAR0scGUEgCqtrnEGTcbgamFqmxILCeV7E7TcIURKYaihhTYyruACSNR9RZg>. 21.09.2020 р.
- Археологічний сезон-2020. Обробка матеріалу. Курган Скобелево. Археологічна та етнографічна експедиції в Березанському районі. // https://www.youtube.com/watch?fbclid=IwAR1VHgHb5jCaqaAw_fPIOYRPM-leVbKYZKHITfXQREy58ZuwjqSIRONk5Fc&v=Iu-KBwJEXa4&feature=youtu.be. 12.07. 2020 р.
- Гамуга Б. Забуті мелодії Ольвійської хори. // Газета «Березань» від 21.08.2020 р.
- Літня археологічна школа-2020. «Суспільне. Миколаїв». // <https://www.facebook.com/elena.klepa/videos/3691445534222197>. 16.08.2020 р.
- Подкаст «Непідйомний матеріал». «На краю ойкумени з Денисом Бондаренко». // <https://www.youtube.com/watch?v=mbBIUr79cFQ>. 17.05.2021 р.
- Археологічні дослідження на Миколаївщині. Радіодень UA: Миколаїв. // https://mk.suspilne.media/episode/44422?fbclid=IwAR0WwmW9nxfJtDYUJ0zt1405-i_iUcRlHqebhpPO63fD4KPdojcmxFmOO4. 23.06.2021 р.
- На Миколаївщині стартувала Літня археологічна школа. «Суспільне.Миколаїв». // <https://www.youtube.com/watch?v=EUdt6IlqdC8>. 24.06.2021 р.

- Березанська археологічна експедиція. // А що в громадах? // UA: Миколаїв. // <https://mk.suspilne.media/episode/45936?fbclid=IwAR3tsq1kI8BbOpTyOcoYtx86VlziXwZ5p3XiWygQP5CvMVxZrAUthcNFzLQ>. 27. 07.2021 р.
- Івашко О. Острів нових відкриттів. // Голос України: Газета Верховної Ради України // <http://www.golos.com.ua/article/350392?fbclid=IwAR1N9n3iwx4lxKK8xIm57f4XIQl9nbmMIRBhI04EbMUfTMtiLPonqrynbaM>
- На пресс-конференции в «Диком Саду» николаевские археологи рассказали о своей работе. // Газета «Вечерний Николаев» от 14.08.2021 р. // https://vn.mk.ua/na-press-konferentsii-v-dikom-sadu-nikolaevskie-arheologi-rasskazali-o-svoej-rabote-fotoreportazh/?fbclid=IwAR0tmAdtUHQ1QOBisJ-03_MWNg3VVlewzH84rMrZ9o8yV9VWtkbir6FZghc
- Підсумки археологічного польового сезону 2021. // ТПК «НІС ТВ». «Об'єктив сьогодні». // <https://www.youtube.com/watch?v=gGPT22pM4YE>. 16.08.2021.
- На Николаевщине юных краеведов обучают основам подводной археологии. // Свідок info. // https://svidok.info/ru/news/57549?fbclid=IwAR0lgM6U6tE_X3d3rSDn38RII8-wF8kZN7ozMtiQ7i4k1RHetQB1GUHe4kI. 23.09.2021 р.